

УДК 2-11-79-9

Павло Єремєєв

Методологічні проблеми застосування теорії «церква-секта» при дослідженні історії релігії

Розглядаються перспективи використання теорії «церква-секта» при дослідженні історії релігійних рухів. Показано, що при цьому постає проблема герменевтичного кола. Охарактеризовані можливості вирішення даної проблеми на основі методології конструктивних типів Говарда Беккера та ідей Еви Доманської. Обґрунтований взаємозв'язок між різними критеріями, що використовуються в рамках теорії «церква-секта». Охарактеризовані можливості емпіричної перевірки теорії «церква-секта» спираючись на визначення сутності соціальних законів Олександра Зінов'єва та принцип фальсифікованості Карла Поппера. З'ясовано, якого масштабу релігійні групи (конфесії у цілому чи їхні окремі общини) можуть бути об'єктом аналізу в рамках типології «церква-секта». Показано, що теорія «церква-секта» може застосовуватися не лише задля аналізу релігійної конфесії загалом, але і стосовно окремих общин всередині конфесій.

Ключові слова: теорія «церква-секта», герменевтичне коло, конструктивні типи, критерій Поппера, універсальна церква

Pavlo Yeremeyev

Methodological problems of church-sect theory's application in the study of history of religion

The prospects of using church-sect theory in the study of religious movements are considered. Thus the problem of hermeneutic circle arises but opportunities for solving it on the basis of Govard Becker's «constructive typology» and Ewa Domanska's ideas are shown. The link between different classification criteria, used for church-sect theory. Based on Aleksandr Zinovyev's defining the concept of social principles and Karl Popper's «falsifiability», an opportunity for an empirical test for the validity of church-sect theory is described. It is established which sizes of religious groups (denomination in general or their individual communities) could be the objects of the study within the framework of the sect-church theory.

Keywords: church-sect theory, hermeneutic circle, constructive types, falsifiability, universal church

Однією з ключових проблем, що виникають при дослідженні історії будь-якої релігійної (і не тільки релігійної) спільноти, є з'ясування чинників, які зумовлюють або стримують її трансформацію, а також визначають напрямок цієї трансформації. Зокрема виникає питання про внутрішню логіку змін структури релігійної спільноти, її ставлення до навколишнього соціуму, а також співвідношення цієї логіки із впливом

10. Методологія релігієзнавчого дослідження

зовнішніх факторів на конфесію. Для вирішення цього завдання необхідним є порівняльний аналіз історичного шляху різних релігійних спільнот. Але науково коректні порівняння можливі лише в рамках певної концепції, яка претендує на опис загальних закономірностей трансформації досліджуваного типу об'єктів.

У сучасному релігієзнавстві для характеристики внутрішньої структури певної конфесійної спільноти, а також її місця в соціумі, активно використовується теорія «церква–секта» [1; 2, с. 215–223]. У даній статті буде здійснена спроба охарактеризувати деякі методологічні проблеми, що виникають при використанні цієї теорії для інтерпретації історії релігійних рухів. При цьому ми спиралися як на дослідження релігієзнавців, що застосовували цю теорію, так і на власний досвід використання теорії «церква–секта» при дослідженні історії старообрядництва.

Теорія «церква–секта» була запропонована на початку ХХ ст. М. Вебером і Е. Трельчем. У 1906 р. в розвідці «Протестантські секти і дух капіталізму» М. Вебер охарактеризував секту як «волютаристське об'єднання тільки гідних (по ідеї) в релігійно-етичному відношенні людей, які були кваліфіковані як такі і добровільно вступили в це об'єднання» [3, с. 277]. Згідно із запропонованою М. Вебером типологією, церкви висувають помірні вимоги до своїх членів, більшість членів церкви належать до неї з дитинства. Членство ж у секті передбачає добровільне, усвідомлене рішення, в секту приймають відповідно до певних критеріїв, необхідних для вступу.

Водночас із М. Вебером питання типології релігійних організацій розробляв Е. Трельч, який збільшив кількість критеріїв для розрізнення церкви і секти до шістнадцяти [4, с. 226–237]. Під його впливом М. Вебер у праці «Господарство і суспільство» розширив кількість типологічних характеристик церкви і секти, зіставляючи ці два типи релігійних організацій за трьома групами ознак: ставленням до світу (тобто навколишнього соціуму), критерієм членства, організаційною структурою. В рамках даної типології для секти характерні неприйняття навколишнього соціуму, ригористичність у вимогах до своїх членів, харизматичний тип лідерства і відповідні йому особливості організації. Для церкви ж характерне прагнення до компромісу зі «світом», прийняття його порядків, і, одночасно, прагнення стати універсальною організацією (на відміну від

прагнення секти відмежуватися від соціуму). При цьому церква висуває досить помірні вимоги до членів, відрізняється бюрократичним типом лідерства та організації [2, с. 216].

Х. Нібур на матеріалі релігійних організацій у США з'ясував, що секти вже в другому поколінні поступово набувають рис, характерних для секти. При цьому вони не стають церквами в повному розумінні цього слова, оскільки не можуть претендувати на універсалізм, тобто на масове поширення серед різних соціальних верств, не стають символом національної ідентичності або відданості державі. Такий проміжний тип релігійної організації Х. Нібур назвав «деномінацією» [1, с. 41–42].

Дана типологія в цілому завоювала велику популярність і стала активно використовуватися в релігієзнавчих дослідженнях. У той же час вона не залишалася незмінною: типологічні критерії постійно переглядалися і продовжують переглядатися [Див.: 1]. Не маючи змоги у короткій статті охарактеризувати всі запропоновані дослідниками варіанти типологізації релігійних об'єднань, зазначимо, що на сьогодні більшість науковців погоджуються, що секти мають тенденцію до трансформації в організації, які за своєю внутрішньою організацією та ставленням до світу наближаються до церков (хоча, на відміну від Х. Р. Нібура, сучасні дослідники зазвичай заперечують обов'язковість цієї трансформації). Серед факторів втрати релігійною спільнотою сектантських рис називають її поповнення за рахунок дітей членів цієї спільноти (серед яких далеко не всі мають схильність повністю присвячувати своє життя релігії), покращення соціального статусу членів секти (зокрема, її еліти). Лібералізація державної політики стосовно до секти також сприяє поступовому розмиванню у ній сектантських рис [5, р. 249–270].

Слід зазначити, що типологія «церква–секта» передбачає не просто зовнішній поділ конфесій за різними типами, але і дає можливість виявити і описати загальні закономірності їх виникнення і трансформації. Таким чином, вона має всі ознаки наукової теорії, тобто форми організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки досліджуваної сфери дійсності, виконує такі функції, як опис, пояснення та передбачення [6]. Використання цієї теорії дозволяє відійти від чисто описового підходу в дослідженні історії релігійних рухів, проводити їхній компаративний аналіз.

10. Методологія релігієзнавчого дослідження

При цьому, як і при використанні будь-якої теоретичної концепції для інтерпретації емпіричного матеріалу, спираючись на теорію «церква–секта» ми стикаємося з проблемою герменевтичного кола. Як було зазначено вище, на сьогодні існують різні варіанти, модифікації типології «церква–секта». Вочевидь, застосування тієї чи іншої теорії має базуватися на її адекватності досліджуваним процесам. Однак вивчення самих процесів неможливо без попередньої постановки проблеми, яка не може не формулюватися в рамках тієї чи іншої концепції. Адже джерела «говорять лише тоді, коли вмієш їх питати» [7, с. 38]. У цьому плані цінною є ідея Ганса Гадамера про те, що «розуміння повинно постійно піклуватися, щоб розробляти адекватні самій суті справи проєкції сенсу, а це означає, що воно має йти на ризик свідомих передбачень, які ще повинні бути підтверджені «суттю справи» [8, с. 76]. Виходячи з цих положень герменевтики, різні варіанти теорії «церква–секта» слід розглядати саме як наукові гіпотези (передбачення), які повинні бути підтверджені або спростовані досліджуваною емпірикою. Тобто вихід з герменевтичного кола полягає в апробації відразу декількох концепцій для інтерпретації фактичного матеріалу. В цих умовах застосування існуючих теоретичних побудов для інтерпретацій історії певних релігійних рухів дає можливість не лише суттєво поглибити розуміння історії цих рухів, але й перевірити універсальність різноманітних варіантів теорії «церква–секта».

При цьому можливе уточнення існуючих теорій, чи навіть формування нових. Як зазначає сучасна дослідниця методології історії Ева Доманська, «Коли нові дослідницькі проблеми (або вже відомі проблеми, що підлягають процесам реконтекстуалізації) включаються до обов'язкових пізнавальних теорій, підходів та категорій, то висновки, що будуть результатом такого дослідження, є легко передбачуваними та підтверджують лише те, що ми вже знаємо (це, втім, не означає, що вони не збагачують знання та не показують явища у новому світлі)» [9, с. 203–204]. Адже теорії і категорії вказують, що і як бачити при дослідженні певного явища. Щоб вирішити цю проблему, Ева Доманська пропонує не просто механічно застосовувати наявні теоретичні побудови для інтерпретації досліджуваних історичних фактів, а створювати нові теорії, так звані «теорії знизу». Звичайно, не можна підходити до вивчення матеріалу без попередніх припущень (свідомо чи несвідомо

ми завжди виходимо з уже наявних уявлень при пізнанні нового). Але наявні теорії, на думку Доманської, повинні служити саме основою для початкової постановки досліджуваних питань. Результатом же має бути побудова «теорії знизу».

Цей підхід перегукується з запропонованим Г. Беккером уточненням теорії ідеальних типів М. Вебера. Г. Беккер спробував уточнити зв'язок між теоретичною абстракцією і емпіричною реальністю, яку розривав М. Вебер, називаючи ідеальний тип «утопією», «фантазією». Г. Беккер, запропонувавши власну методологію «конструктивних типів», вказував, що останні повинні формуватися на основі вивчення «окремих випадків» [10].

Як базовий підхід при дослідженні історії релігійних рухів нам видається за доцільне використання варіанту теорії «церква–секта», що заснований на типологізації релігійних груп за трьома ознаками: ставлення релігійної групи до світу, жорсткість вимог до членів групи, а також притаманний релігійній групі тип лідерства та організаційна структура [2, с. 215–233]. Б. Джонсон критикував використання декількох типологічних критеріїв, зазначаючи, що це породжує велику кількість змішаних типів і ускладнює науковий аналіз. У зв'язку з цим він пропонував вважати ставлення до світу єдиним критерієм розрізнення церкви і секти [11, р. 541].

Безумовно, Б. Джонсон мав певні підстави для своїх тверджень. Взаємозв'язок між наведеними вище критеріями простежується далеко не завжди. Так, католицькі громади в США за принципами організації та критеріями членства є спільнотами церковного типу, проте за характером своїх взаємин із довколишнім соціумом виявляють деякі сектантські риси [11, р. 546; 12, с. 128]. Але твердження Б. Джонсона про незалежність зазначених вище критеріїв [11, р. 541] нам видаються надто категоричним. Їхній взаємозв'язок був неодноразово продемонстрований на конкретному емпіричному матеріалі, логічно обґрунтований [2, с. 215–233]. Характерне для секти неприйняття довкілля тісно взаємопов'язане зі встановленням спеціальних вимог, які регулюють спілкування з тими, хто не є членами секти, зі світом. При цьому, релігійна організація, яка протистоїть світу, більшість членів якої відрізняються високим рівнем релігійності (а це обумовлено сектантським підходом до членства), породжує відносини, що складаються між людьми, близькими духом. Така організація тягнє до керівництва харизматичного типу. Тісний

10. Методологія релігієзнавчого дослідження

взаємозв'язок між членами релігійної організації, харизматичний тип лідерства можуть посилити відчуття ексклюзивності групи, протиставлення себе навколишньому світу, підтримання жорстких вимог до членів.

Цей зв'язок, до певної міри, не заперечував і Б. Джонсон. Він писав, що секта знаходиться в стані напруженості зі своїм оточенням, і при цьому вимагає від своїх прихильників дотримання норм, що різко відрізняються від норм, прийнятих в суспільстві в цілому [11, с. 544]. Таким чином, хоча Б. Джонсон на рівні теорії і наполягав на незалежності елементів теорії «церква–секта», в своїй спробі типологізувати релігійні групи США він реально виходив з їхнього взаємозв'язку. Адже очевидно, що вимога дотримання релігійних норм, відмінних від норм суспільства в цілому, означає більшу ригористичність релігійної групи, що є сектантською ознакою.

Звичайно, на рівні емпірично спостережуваних релігійних рухів цей взаємозв'язок простежується не завжди. Проте вихідні поняття і принципи будь-якої наукової теорії відносяться безпосередньо не до реальних речей і подій, а до деяких абстрактних об'єктів, що у сукупності утворюють ідеалізований об'єкт теорії [6]. Використовуючи термінологію О. Зінов'єва, ми маємо справу з різницею суджень, що мають логічний статус наукових законів, і суджень, що мають логічний статус суджень про факти. Можливі ситуації, коли спостерігаються факти, які зовні суперечать законам науки [13, с. 20–30]. Тому наявність відхилень від взаємозалежності між ставленням релігійної організації до світу, її вимогами до членів і типом соціальної організації і лідерства ще не означає, що даний зв'язок відсутній. Адже релігійні організації не існують в ідеальному просторі, дія одних соціальних закономірностей може нівелюватися дією інших.

Але у такому випадку виникає питання: якщо теорія, взята за основу для постановки досліджуваних питань, не спростовується тим, що вона зовні суперечить виявленими тенденціями розвитку певних релігійних груп, то в якій мірі ця теорія відповідає критерію фальсифікованості Карла Поппера? Чи можна тоді говорити про емпіричну перевірку теорії, формування «теорії знизу»?

На нашу думку, для вирішення цієї проблеми необхідно звернутися до визначення поняття «соціальний закон». Як і всі закони науки,

соціологічні закони – це «судження, які явно чи неявно передбачають певні умови, за яких вони завжди (універсально) істинні» [13, с. 21]. Очевидно, що формулюючи певне твердження в рамках теорії «церква–секта», ми маємо чітко визначити абстрактні умови, за яких твердження завжди є вірним. Наприклад, вивчаючи проблему впливу державної політики на характер трансформації релігійної спільноти, можна сформулювати наступний соціологічний закон: «Лібералізація державної політики по відношенню до релігійної групи спричиняє розмивання у ній сектантських рис за відсутності інших впливів на цю групу». Очевидно, що, як і в більшості інших випадків, ці умови на практиці є нездійсненими, адже на реальну релігійну спільноту впливає величезна кількість внутрішніх та зовнішніх факторів. Проте це не означає, що сформульований соціологічний закон не може бути сфальсифікований (за Поппером). Конкретно-історичні дослідження в цих умовах дозволяють виявити, які фактори, окрім лібералізації державної політики, діяли на релігійну групу, в якій мірі вони нівелювали/посилювали вплив лібералізації. Отже, сформульована як соціологічний закон (чи низка соціологічних законів) теорія, обрана як основа для початкової постановки досліджуваних питань, може бути сфальсифікована, що, у свою чергу, може дати шлях до формулювання більш адекватної теорії.

Ще одне методологічне питання, що постає під час використання теорії «церква–секта» задля пояснення історичного шляху релігійних груп – це «фокус» дослідження. До яких об'єктів (і, одночасно, суб'єктів) історичного процесу застосовувати методологію «церква–секта». Традиційно в дослідженнях, проведених в рамках методології «церква–секта», таким об'єктом є конфесія (тобто релігійне об'єднання, що має своє віровчення у поєднанні з властивою йому обрядовістю) у всьому різноманітті громад, які до неї входять. На основі комплексного аналізу робиться висновок, до якого типу релігійного об'єднання можна віднести дану конфесію [Див. напр.: 5]. Однак, на нашу думку, у певних випадках такий підхід буде методологічно хибним. Далеко не завжди конфесію слід розглядати як певну єдність, для якої характерна єдина логіка трансформації. Наприклад, Російська Православна Церква як частина вселенського православ'я у цілому дуже близька до релігійної групи церковного типу. Але в ній існують групи, які проявляють явні сектантські риси, наприклад, деякі гуртки навколо старців

10. Методологія релігієзнавчого дослідження

(або младостарцев). Тут – і відгородженість від світу (наприклад, може не прийматися ППН, розвиватися есхатологічні погляди, недовіра до церковної ієрархії, не кажучи вже про світ поза Церквою), і жорсткі критерії членства (повний послух), і добровільне входження в групу, і харизматичний тип лідерства [14, с. 194–201; 15, с. 103–120]. Так само католицизм в цілому з позиції соціології, – класична церква. Однак в його рамках є орден «Opus Dei», у діяльності якого, на думку деяких дослідників, простежуються сектантські риси (що, втім, заперечується представниками католицького кліру) [16].

Вказуючи на конфлікт релігійної групи з навколишнім соціумом як на один з типологічних критеріїв секти, ми, тим самим, маємо на увазі, що секта в порівнянні з усім суспільством є відносно невеликою замкнутою групою. Але що в цьому випадку вважати тим «зовнішнім» суспільством, яке виступає як Інший стосовно до секти? І що вважати «невеликою групою»? Адже релігійне угруповання, вороже до навколишнього світу, може перемагати в рамках регіону чи всієї держави (приклад ІДІЛ це яскраво демонструє). А з іншого боку, релігійна група, маргінальна в масштабах держави, може домінувати на певних територіях (що, наприклад, мало місце у старообрядницьких селах Російської імперії). Наприклад, у другій половині XIX – на початку XX ст. такою була ситуація у деяких хуторах Вовчанського повіту Харківської губернії, де старовіри становили більшість. У масштабах ці старообрядницькі громади були дуже невеликі, і в цьому контексті їх замкнутість можна інтерпретувати як ознаку секти. Але в масштабі своїх хуторів старообрядці становили більшість і, судячи з місіонерської інформації, по суті керували громадським життям [17]. Схожою була ситуація на деяких фабриках Російської імперії, які знаходилися у власності старообрядців. Як зазначає С. О. Зеньковський, на уральських підприємствах, що належали старообрядцям, встановився принцип «чисте підприємство, того і віра» (за аналогією з європейським принципом «*cuius regio, ejus religio*») [18, с. 616]. Все це є ознакою релігійної організації церковного типу, адже секта, на відміну від церкви, не претендує на регулювання релігійного життя і поведінки тих, хто не є її свідомим членом [19, р. 230].

Таким чином, на рівні свого населеного пункту старообрядницькі громади хуторів Вовчанського повіту набули окремих ознак універсальної церкви – виділеного Дж. Йінгером типу релігійної організації, яка

об'єднує більшість членів суспільства і сприяє їхній інтеграції та задоволенню особистих запитів на всіх соціальних рівнях [1, с. 63–64].

Звичайно, даний висновок може здатися парадоксальним. Адже у Дж. Йінгера йдеться саме про більшість членів суспільства, причому універсальна церква регулює всі сфери його життєдіяльності. При всьому різноманітті визначень терміна «суспільство», окремі хутори, в яких домінувало старообрядництво, ніяк не підходять під це визначення. Однак саме Дж. Йінгер ввів типологічну характеристику, яка дозволяла порівнювати релігійну складову в принципово різних соціальних групах – дифузність. Під цим терміном він розумів зрощеної релігії з соціальною системою в цілому, зокрема, з системами спорідненості і з політичними структурами [1, с. 152]. Ця характеристика дала можливість Йінгеру порівняти релігійні об'єднання диференційованих (інакше кажучи, стратифікованих) об'єднань з релігійною компонентою в недиференційованих та ізольованих суспільствах. В результаті, під термін «універсальна церква» у Дж. Йінгера підходить і Католицька церква XIII ст. («універсальна інституалізована церква») і релігійна складова неписьменних товариств, в яких релігійна спеціалізація є мінімальною, а релігія є всепроникаючою якістю соціальної системи, а не окремим інститутом («універсальна дифузна церква») [1, с. 63–64].

Безумовно, населення хутора не можна охарактеризувати як суспільство в соціологічному сенсі цього слова. Однак жителі будь-якого населеного пункту – це теж соціальна спільнота (у випадку з хуторами – малі та середні групи), тобто об'єднання людей, в яких створюється і затверджується певний соціальний зв'язок [20]. Це дає підставу ставити питання про роль релігії в забезпеченні цього соціального зв'язку, що, в свою чергу, дозволяє використовувати запропоновану Дж. Йінгером характеристику «дифузність». У старообрядницьких хуторах Вовчанського повіту, судячи з наявних джерел, дифузність була дуже високою. Звичайно, це не означає, що старообрядництво в даних хуторах можна характеризувати як «універсальну церкву». Однак деякі її функції та характерні риси на рівні даних населених пунктів «стара віра» виконувала. Хоча на рівні повіту або губернії зазначені старообрядницькі громади навпаки виглядають як секти.

Таким чином, застосування теорії «церква–секта» у дослідженнях історії релігії дає змогу краще зрозуміти причини трансформації релі-

10. Методологія релігієзнавчого дослідження

гійних рухів, проводити їхні науково коректні порівняння. При цьому, обираючи той чи інший варіант теорії «церква–секта», дослідник опиняється перед проблемою герменевтичного кола. Ця проблема вирішується за допомогою врахування ідей Г. Гадамера щодо необхідності розглядати теорії як «передбачення», які ще мають бути підтверджені або спростовані досліджуваною емпірикою. Це перегукується з методологією конструктивних типів Г. Беккера, створює передумови до побудови «теорії знизу». Намагання Б. Джонсона вважати ставлення до світу єдиним критерієм розрізнення церкви і секти нам видається необґрунтованим. В деяких випадках для коректної інтерпретації історичного матеріалу теорія «церква–секта» може застосовуватися не лише щодо всієї конфесії, але і стосовно окремих груп всередині конфесій (у тому числі її окремих общин).

1. Васильева Е. Н. Церковь и секта: развитие научных представлений / Е. Н. Васильева. — Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2011. — 183 с.
2. Гараджа В. И. Социология религии : учеб. пособ. для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей / В. И. Гараджа. — М. : ИНФА-М, 2005. — 348 с.
3. Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 273–305.
4. Трельч Э. Церковь и секта / Э. Трельч // Религия и общество : хрестоматия по социологии религии. — М. : Аспект Пресс, 1996. — С. 226–237.
5. Lu Y. Impact of the State on the Evolution of a Sect / Lu Y., G. Lang. // *Sociology of Religion*. — 2006. — № 67(3). — P. 249–270.
6. Теория научная [Электронный ресурс] // *Философия : энциклопед. слов. / под ред. А. А. Ивина*. — М. : Гардарики, 2004. — Режим доступа: <http://su0.ru/N8v9>.
7. Блок М. Апология истории / М. Блок. — М. : Наука, 1986. — 234 с.
8. Гадамер Г. Актуальность прекрасного / Г. Гадамер. — М. : Искусство, 1991. — 368 с.
9. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. — К. : Ніка-Центр, 2012. — 264 с.
10. Васильева Е. Н. Идеальный и конструктивный типы: грани различия / Е. Н. Васильева // *Альманах современной науки и образования*. — Тамбов : «Грамота», 2008. — № 4 (11) : Педагогика, психология, социология и методика их преподавания : в 2 ч. — Ч. 2. — С. 48–50.
11. Johnson B. On Church and Sect / Johnson B. // *American Sociological Review*. — 1963. — № 28(4). — С. 539–549.

12. Конь Р. М. Введение в сектоведение / Р. М. Конь. — Нижний Новгород : Нижегородская Духовная семинария, 2008. — 496 с.
13. Зиновьев А. А. Логическая социология / А. А. Зиновьев. — М. : Социум, 2002. — 260 с.
14. Берман А. Г. Простонародные религиозно-мистические движения в Среднем Поволжье в XVIII-XX вв. / А. Г. Берман. — Чебоксары, 2008. — 282 с.
15. Митрохин Н. А. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы / Н. А. Митрохин. — М. : Новое литературное обозрение, 2004. — 648 с.
16. Schönborn C. Are there sects in the Catholic Church? [Электронный ресурс] / C. Schönborn. — Режим доступа: <http://su0.ru/XIV0>.
17. Державний архів Харківської області. — Ф. 40, оп. 110, спр. 2051. — Арк. 7.
18. Зеньковский С. А. Русское старообрядчество: Духовные движения XVII века : в 2 т. / С. А. Зеньковский. — М. : Институт ДИ-ДИК, Кадрига, 2009. — 688 с.
19. Hamilton M. The Sociology of Religion: Theoretical and comparative perspectives / M. Hamilton. — London & New York : Routledge, 1995. — 308 p.
20. Новикова С. С. Социология: история, основы, институционализация в России [Электронный ресурс] / С. С. Новикова. — М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. — Режим доступа: <http://su0.ru/OOX2>.